

UŽKARIAUTA MOTERIS: KARO METŲ SEKSUALINĖS PRIEVARTOS TEMA LIETUVIŲ LITERATŪROJE

Loreta Mačianskaitė

LIETUVIŲ LITERATŪROS

IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

loperpetua@gmail.com

Straipsnyje susitelkiama į XX a. antros pusės – XXI a. lietuvių literatūrą, kurioje išskiriama seksualinės prievartos tema kaip kultūros brandą ir visuomenės humanizmą testuojantis klausimas. Tyrimas pradedamas nuo vieno iš pirmųjų lietuvių grožinės literatūros prozininko Motiejaus Valančiaus, reprezentuojančio bendruomeninių taisyklių modelio pradžią, vėliau dėmesys skiriamas išeivijos autorių – Birutės Pūkelevičiūtės, Antano Škėmos, Martyno Jankaus – prozai. Sovietmečiu rašytuose Jono Avyžiaus, Mykolo Sluckio, Juozo Grušo kūrinuose ryškunami individualios sąžinės nulemti pasirinkimai, nagrinėjamas moters aukojimosi siužetas ir hagiografinis kodas, aktualus Sauliaus Šaltenio, Icchoko Mero, Romualdo Granausko kūrybai. Kaip atskira paradigma aptariami laisvėjančios literatūros tekstai, bandantys atverti harmonijos ieškojimo kelius, atkreipiamas dėmesys į literatūros kūrinų recepciją, atspindinčią „civilizacinių procesų“ kaitą.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: prievarta prieš moteris, karo prostitucija, lietuvių literatūra, Vytautas Kavolis, Cristophas von Füreris-Haimendorfas, Antrasis pasaulinis karas, holokaustas, sąmoningumų istorija, kultūros modernėjimas.

TYRIMO INTRIGA IR RIBOS

Mąstyti apie seksualinę karo metų prievartą skatina pastarųjų metų lietuvių rašytojų kūriniai, šią temą gana netikėtai aktualizavę skirtinguose įvykių scenovaizdžiuose: Alvydo Šlepiko romanas *Mano vardas – Marytė*¹ vaizduoja Rytų Prūsijos moterų tragediją, Sigito

Parulskio *Tamsa ir partneriai*² dėmesį sutelkia į holokaustą, Romualdo Granausko novelių apysaka *Šventųjų gyvenimai*³ – į Lietuvos pokario kovas. Prievartos epizodų esama ir režisieriaus Audriaus Juzėno filme *Ekskursantė* (2012), vaizduojančiame lietuvių mergaitės

tematiškai jam artimas Roko Flicko romanas *Paskutinis traukinys*, Vilnius: Alma littera, 2012.

2 Sigita Parulskis, *Tamsa ir partneriai*, Vilnius: Alma littera, 2012.

3 Romualdas Granauskas, *Šventųjų gyvenimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013.

1 Alvydas Šlepikas, *Mano vardas – Marytė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012. Šalia Šlepiko romano minėtinas

kelionę iš Sibiro į tėvynę. Tokiame kontekste iš karto prisimenama ir garsų suomių ir estų rašytojos Sofi Oksanen romaną *Valymas*⁴ / (*Pudhistui*, 2004) bei to paties pavadinimo filmą (2012), atskleidžiantį sovietinės okupacijos ir ankstyvojo posovietmečio moterų likimus.

Diskusijos dėl Parulskio romano⁵, stimuliuojančios ir šio straipsnio sumanymą, gana aiškiai nužymėjo tašką tarp menininko laisvės „amoralumo“, teisės vaizduoti įvykius iš tokios pozicijos, kokios reikalauja kūrinio koncepcija, nepaisant jokių tabu, ir moralistinio požiūrio, modeliuojančio estetinį kanoną ir siekiančio apsaugoti aukas nuo jas kompromituojančių aplinkybių, pirmiausia seksualinių⁶.

Visgi šio straipsnio taikinys yra ne pati prievartos literatūrinė reprezentacija ir ne vaizdavimo ribų kontrolės ar patirties recepcijos klausimas, nors tai irgi svarbu, bet pirmiausia tai, ką su kultūros sociologu Vytautu Kavoliu vadintume sąmoningumo struktūromis, pasireiškiančiomis tam tikrose „patirties arenose“⁷. Pagrindine savo tyrimo metodologine prieiga ir renkamės Kavolio sąmoningumo istorijos teoriją, teigiančią, kad kolektyvinės mąstymo formas, glūdinčias pavienių individų mąstyme ir pasireiškiančias pavieniais tekstais,

atrakina „reikšminga detalė“ (tema, įvykis), susieta su civilizacijos kontroliniu principu.

Tokia reikšminga detalė mums bus seksualinės prievartos prieš moteris tema, o lietuviško sąmoningumo trajektorijų kaitos ieškosime daugiausia XX a. antros pusės ir XXI a. lietuvių prozoje. Kavolis yra perspėjęs, kad sąmoningumo istorija, įdėmiai išsiskaitanti į paskirus tekstus, neretai stokoja bendros didesniųjų struktūrų koncepcijos⁸, todėl savo tyrimui pasitelksime austrų ir anglų antropologo Cristopho von Furerio-Haimendorfo trijų moralinių sistemų – bendruomeninių taisyklių, individo laisvės ir sociumo harmonijos – teoriją⁹, Kavolio siūlytą naudoti kaip instrumentą tiriant gana įvairius procesus¹⁰. Pats literatūrologinis tyrimas, skirtas atpažinti struktūrinius modelius ir išryškinti vertybines priešpriešas, remsis semiotinėmis tekstų analizės procedūromis, tačiau darbo su teksta virtuvė straipsnyje nebus eksponuojama.

Gausi memuarinė, dokumentinė, istoriografinė, kinematografinė, literatūrinė medžiaga bus nuolatinis šio straipsnio fonas, fragmentiškai išskylantis mūsų tekste kaip būtinas analizės kontekstas, tačiau pagrindinę dėmesį koncentruosime ne į tarpkultūrinę komparatyvistiką (nors ji reikalinga, idant nebūtų prarastas civilizacijos visumos vaizdas), bet į vidines struktūrų transformacijas, t. y. į palyginimus laike¹¹.

Karo metų seksualinės temos istoriniai tyrinėjimai mums bus aktualūs irgi tik iš dalies, nes sąmoningumo studijoms yra svarbūs ne patys faktai, statistika, politiniai motyvai, o tam tikra abstrakcija, vaizduotės ir galvojimo sritis, kuriai priklauso ir grožinė literatūra, besiskirianti nuo empirinio veiksmų išdėstymo ir socialinės praktikos¹².

4 Lietuviškai: Sofi Oksanen, *Valymas*, vertė Danutė Sirijos Giraitė, Vilnius: Versus aureus, 2010.

5 Diskusiją pradėjo Mindaugo Kvietkausko recenzija „Sąžinės balsas ar holokausto industrija“, in: *Literatūra ir menas*, 2013 02 22. Radikaliausiai opozicišką nuomonę išsakė Imelda Vedrickaitė straipsniu „Bendruomenės erozija ir jų saitai 2012-ųjų knygoje“, in: *Literatūra ir menas*, 2013 04 12. Į Kvietkausko kritiką sureagavo ir filosofas Leonidas Donskis, „Karas nuplėšia visas kaukes“, in: *Delfi*, 2013 06 16, istorikas Hektoras Vitkus „Parulskio romanas nėra Holokausto industrija, Holokausto industrija yra šio romano vadyba“, in: *Bernardinai*, 2013 03 29. Kai kuriuos diskusijos aspektus apibendrina Virginija Cibarskė straipsnyje „Kas, dėl ko ir kaip kovoja literatūros lauke?“, in: *Žmogus ir žodis*, 2014, t. 16, Nr. 2, p. 88–92.

6 Karo metais sustiprėjančią sekso ir prievartos jungtis jau seniai yra atradę kino menininkai. Pirmieji šią temą ėmėsi plėtoti Lillianos Cavani *Naktinis portjė* (1974), Tinto Braso *Kitės salonas* (1976); ji lieka aktuali ir daugeliui XXI a. kino kūrėjų, tarp kurių galime prisiminti Angelinos Jolie filmą *Kraujo ir medaus žemėje* (2011) ir net Audriaus Juzėno režisuotą *Vilniaus getą* (2006).

7 Žr. Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 24.

8 *Ibid.*, p. 16.

9 Žr. Cristoph von Furer-Haimendorf, *Morals and merit. A study of values and social controls in South Asian Societies*, Chicago: The University of Chicago Press, 1967. Taip pat žr. Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 224–228.

10 Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 224–228.

11 Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*, p. 294.

12 Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrų lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, p. 20.

Lietuvių literatūrologijoje paradigminis kavoliško metodo realizavimo pavyzdys, be abejo, yra paties Kavolio tekstai, iš kurių šiuo atveju mums svarbiausia yra 1992 m. Vilniaus universitete skaitytų paskaitų rinktinė *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, kurioje neskirta vietos prievartos temai. Šio klausimo nesvarsto ir kita mūsų tyrimui metodologiškai iš dalies artima Dalios Satkauskytės monografija *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*¹³, čia daugiausia susitelkta į gamtos ir aprangos figūras. Feministinę ir postkolonialistinę žiūrą derinančiuose Violetos Kelertienės straipsniuose apie Ričardą Gavelį, Birutės Baltrušaitytės noveles ar Jurgos Ivanauskaitės, Zitės Čepaitės romanus¹⁴ ir jos įžvalgas plėtojančiuose Dalios Cidzikaitės¹⁵, Daivos Litvinskaitės¹⁶ tekstuose aptariama ir seksualinės prievartos tema, bet kalbama apie kitą laikmetį, o mus domina būtent Antrojo pasaulinio karo kontekstas. Labiausiai prie šio laikotarpio priartėja Jūros Avižienytės straipsnis „Moters kaip okupuotos teritorijos naratyvas Birutės Baltrušaitytės apsakymų rinkinyje *Po pietvakarių dangumi*“¹⁷ (daugiausia pasakojama apie germanizavimo Klaipėdos krašto problemas prieš 1939 m.), tačiau analizei pasirinktas moters autorės tekstas greičiau laikytinas specifiniu individualios, o ne kolektyvinės galvosenos pavyzdžiu ir mūsų tyrimui nėra reikalingas.

Mums svarbu rinktis reprezentatyvius meninius tekstus, kuriuose sumodeliuotose situacijose herojai ar herojės, susidūrę su išprievartauta, nugalėta,

- 13 Dalia Satkauskytė, *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- 14 Violeta Kelertienė, *Kita vertus. Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: Baltos lankos, 2006. Bene pirmą kartą prie šios temos Kelertienė prisilietė įvardiniame straipsnyje, rašytame jos pačios sudarytai lietuvių prozos antologijai; *Come Into My Time: Lithuania in Prose Fiction, 1970-90*, ed. Violeta Kelertas, Urbana: University of Illinois, 1992.
- 15 Dalia Cidzikaitė, *Kitas lietuvių prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- 16 Daiva Litvinskaitė, *Nuo objekto link subjekto. Kūnas lietuvių moterų kūryboje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- 17 *Intymios erdvės, vieši gyvenimai: kūnas, viešuma, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje*, sudarė Artūras Tereškinas, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 99–112.

moraliskai sutriuškinta, neretai ir degradavusia karo metų moterimi, veikia ne vien kaip pavieniai asmenys, bet išreiškia visos visuomenės požiūrį į patį silpniausią ir *radikalios kitokį* žmogų. Akistata su prievartą patyrusiosiomis tampa veikėjų laisvės ir etinio išpareigojimo išbandymų lauku, todėl šios temos kūriniai mums rodosi esą itin palankūs siekiant patikrinti lietuvių kultūros moralinį jautrumą ir diagnozuoti labiau ar mažiau pavykusias modernėjimo slinktis.

IŠSTUMTA IR SUGRIŽTANTI ATMINTIS

Karo metų seksualinės prievartos tyrinėtojai, pavyzdžiui, Brownmiller Susan¹⁸, prievarta prieš moteris laiko ne tik grupinius prievartavimus, bet ir tokias išgyvenimo ar artimųjų gelbėjimo (dažniausiai vaikų) siekiančias elgesio strategijas, kaip sutikimas tapti meiluže ar savanoriškas siūlymasis priešui (pusiau prievarta) bei įvairios karo prostitucijos atmainos. Pokario metais, kai vyrai grįžo iš karo ir vėl atgimė patriarchalinės visuomenės požiūriai, moterys pradėjo slėpti šią savo gyvenimo patirtį ir nuo 6 deš. pradžios bet kokios karo metų seksualinės prievartos tema tapo tabu daugiau kaip pusę mažiau¹⁹. Mokslinius prievartos tyrimus²⁰ lig šiol sunkina Antrajam

18 Žr. Susan Brownmiller, *Against our Will: Man, Woman and Rape*, New York: Fawcett Columbine, 1976.

19 Vera Dubina, „The Painful Question of the Second World War’s History: Remembering Sexual Violence in Russia and Germany“ / «Болезненная тема Второй мировой войны: память о сексуальном насилии по обе стороны фронта», https://www.academia.edu/3555249/THE_PAINFUL_QUESTION_OF_THE_SECOND_WORLD_WAR_S_HISTORY_REMEMBERING_SEXUAL_VIOLENCE_IN_RUSSIA_AND_GERMANY. Autorė pastebi, kad Niurnbergo proceso bylose esama liudijimų apie seksualinę prievartą okupuotose teritorijose, vyrų rašyti dienoraščiai irgi pasakoja apie susidūrimą su moterų prievartavimais, tačiau vėliau ši tema tampa nepageidaujama ir Sovietų Sąjungos, ir Vokietijos viešajame diskurse.

20 Nepaisant viso šios temos sudėtingumo, Vakaruose monografiniai tyrimai prasidėjo jau praėjusio amžiaus 8 deš. (žr. Susan Brownmiller, *op. cit.*); nemaža susidomėjimo banga kilo 10 deš.: *Berlin 1945 War and rape „Liberators take liberties“*, Ed. Stuart Liebman, Cambridge, MA : MIT Press, 1995; Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet*

pasauliniam karui skirtos memuarinės medžiagos stoka, nulemta ne tik moterų psichologinių barjerų, bet ir to, kad liudininkams skirtus interviu rengdavo vyrai nekeldami atsiminimų apie prievartą klausimo, panašūs trukdžiai pastebėti tiriant moterų prievartavimus pačiose įvairiausiose Antrojo pasaulinio karo zonose: koncentracijos stovyklose, okupuotose teritorijose, sąjungininkų kontroliuojamose Vokietijos dalyse, sovietiniuose lageriuose, kariuomenės daliniuose, partizanų būriuose. Visgi po to, kai masinius ir sisteminius moterų prievartavimus XX a. pabaigos Balkanų kare pasaulio žiniasklaida be išlygų įvardijo kaip nusikaltimus žmogiškumui, keitėsi ir Antrojo pasaulinio karo metais seksualinę prievartą išgyvenusių moterų laikysena. Tabu laužė XXI a. kasmet stiprėjantis pasaulio žiniasklaidos dėmesys sovietinės kariuomenės nusikaltimų temai (žinoma, dėl politinių priežasčių neretai diametraliai priešingai interpretuojamas Rusijos ir Vokietijos atstovų) bei specialūs psichologinių traumų gydymui skirti moksliniai projektai (svarbiausi mūsų laikais vyksta Greifswaldo universitete vadovaujant Philippui Kuwertui²¹), kuriems didelę reikšmę turėjo 2008 m. pasirodęs filmas *Moteris Berlyne*, sukurtas pagal vokiečių žurnalistės Martos Hillers (1911–2001) paskutinių karo savaitių dienoraštį. Knyga *Moteris*

Berlyne, pirmą kartą išleista anonimiškai anglų kalba Niujorke²² 1954 m. ir 1959 m. vokiškai Ženevoje²³, sulaukė itin negatyvios reakcijos kaip vokiečių moterų juodinimas ir autorės valia galėjo būti paskelbta tik po jos mirties. Hillers dienoraštis net ir dabar stebina²⁴ refleksyvia savistaba pereinant iš aukos būsenos į virsmą beveik prostitute bei gebėjimu išsaugoti vidinę laisvę ir orumą. Pasakotojos mylimasis, kuriam su pasitikėjimu leidžiama pirmam perskaityti dienoraštį, pasibaisi tuo, ką Berlyno moterims teko patirti susidūrus su sovietų kariais, ir paskelbęs verdiktą „visos jūs kalės“, jis palieka sužadėtinės namus. Žvelgdami iš laiko nuotolio tokią reakciją atpažįstame kaip identišką kolektyviniam praėjusio amžiaus 5–6 deš. požiūriui (būtent todėl moterys ir bijojo savo karo metų prisiminimus viešinti), tačiau XXI a. Hillers memuarai tapo bestselleriu, ir šis faktas, kaip pastebi istorikė Vera Dubina, byloja apie Europos visuomenės nuotaikų pasikeitimą ir naujų „komemoracijos“ taškų atsiradimą. Vertybinių pokyčių išraiškingsai liudija ir „nelegalus“ Gdanskio dailės akademijos studento Jerzy Bohdano Szumczyko meninis veiksmas: 2013 m. jis pačiame Gdanskio centre netoli Pergalės alėjos savavališkai pastatė skulptūrą, vaizduojančią sovietų karį, įrėmusį į galvą ginklą prievartaujamai nėščiai moteriai²⁵.

Apie moterų kare likimus po truputį pradėdama pasakoti ir Rusijoje. Viena pirmųjų knygų, prabilusių apie kariavusių moterų tragedijas ir jų stigmatizavimą taikos metais sovietinėje visuomenėje, buvo Svetlanos Aleksijevič dokumentinės prozos knyga *Nemoteriškas karo veidas* (1985)²⁶, ir dabar nuolat papildoma pasakojimais apie smurtą, patirtą iš saviškių, bei apie vyresniųjų karininkų spaudimą tapti jų karo meto

Zone of Occupation, 1945–1949, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1995. Naujas pakilimas pastebimas XXI a., pvz., *Journal of Military and Strategic Studies*, Vol. 10, Summer 2008, Issue 4, kai ši tema pradėta tyrinėti ne tik Vakaruose, bet ir Rusijoje. Pvz., Ольга Никонина, «Женщины, война и фигуры умолчания», in: *Неприкосновенный запас*, 2005, Nr. 2–3 (40–41); <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/p132.html>; Вера Дубина, «Обыкновенная история Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий», <https://rggu.academia.edu/VeraDubina>. Ypač ilgai buvo vengiama kalbėti apie žydžių patirtą prievartą holokausto metais, pirmoji knyga anglų kalba, skirta būtent šiai temai, pasirodė tik 2010. Žr. Sonja Hedgepeth, Rochelle G. Saidel, *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Lebanon: University Press of New England, 2010.

21 Žr. <https://idw-online.de/de/news284259>. Taip pat žr. Svenja Eichhorn, Philipp Kuwert, *Das Geheimnis unserer Großmütter: Eine empirische Studie über sexualisierte Kriegsgewalt um 1945*, Giessen: Psychosozial-Verlag, 2011.

22 *A Woman in Berlin*, New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1954.

23 *Eine Frau in Berlin*, Geneva: Kossodo, 1959.

24 Anonimė [Marta Hillers], *Moteris Berlyne*, vertė Jūratė Pavlovičienė, Kaunas: Obuolys, 2009.

25 Žr. http://www.huffingtonpost.com/2013/10/18/jerzy-bohdan-szumczyk_n_4123355.html.

26 Cit. iš Светланы Алексиевич, *У войны не женское лицо. Последние свидетели*, Москва: Советский писатель, 1989.

žmonomis²⁷. Pirmasis apie sovietų karių nežmonišką elgesį su Rytų Vokietijos moterimis prabilo Aleksandras Solženycinas poemoje *Prūsijos naktys*, parašytoje 1951 m., bet publikuotoje tik 1974 m. Paryžiuje. Sovietinėje rusų literatūroje, mūsų žiniomis, karo metų prievartinių santykių tema neiškildavo. Tiesa, režisieriaus Aleksejaus Saltykovo filme pagal Jurijaus Nagibino scenarijų *Motery karalystė* (*Бабые царство*, 1967) atkleidžiama okupuotoje teritorijoje atsidūrusių kaimo moterų drama – svetimųjų prievarta ir savųjų, grįžusių iš fronto, panieka²⁸. Ši tema daug stipriau suskamba garsiaame Veros Glagoljevos filme *Vienas karas* (2009), pasakojančiame apie nuo vokiečių vaikus pagimdžiusias moteris, kurias totalitarinė sovietų valstybė paskelbdavo išdavikėmis, nepaisant aplinkybių, kuriomis tie kūdikiai buvo pradėti, ir kurios būdavo pasmerktos socialinei atskirčiai ir net mirčiai.

Rusų literatūroje moterų prievartos stalinistiniuose lageriuose tema jau seniai tapo legitimu: čia dominuoja vyrų rašyti tekstai, pavyzdžiui, Vasilijaus Aksionovo *Maskvos saga* (1989–1993), atkleidžiantys hierarchinį tokių santykių modelį lageryje, bet nenutylintys ir moterų sugrįžimo dramų, kai jų vyrai, patys buvę kaliniais, nebegali mylėti savo žmonių, kuriose atpažįstama prievartos žymės. Tarp rusų lagerinės temos atstovų būta ir moterų rašytojų, nebijojusių vaizduoti neįtikėtinais baisiais dalykus, tačiau gebėjusių derinti siaubą ir jautrumą bei taktą. Tokios literatūros pavyzdys yra Jelenos Glinkos „apsakymas-liudijimas“ *Triumas, arba didysis Kolymos tramvajus* (1968–1989), pasakojantis apie masinius moterų, tarp kurių, beje, būta ir lietuvių, prievartavimus, vykusius gabenant kalinius²⁹.

27 Išėjus knygai autorė pradėjo gauti laiškų ir iš vyrų, atskleidžiančių dešimtmečiais slėptą seksualinę karo pusę: ir tai, kas vykdavo abipusiu sutikimu, ir prievartaujant vokietes, net mažametes, ar vietines (Baltarusijos kaimų) merginas (už tai, beje, būdavo baudžiama). Žr. <http://gordonua.com/publications/Aleksievich-80220.html>.

28 Vienas iš filmo veikėjų, grįžęs iš karo, skelbia, kad skirtingai nei kiti kariai, jis su vokiečiais neprasidėdavo.

29 Глинка Елена, „Трюм, или Большой «колымский трамвай»: рассказ-свидетельство“, in: *Падыга*, 1990, Nr. 2, p. 14-30

Lietuvių lageriniame memuariniame diskurse seksualinės prievartos temos vengiama. Veikia ta pati gynybinė mašina kaip ir holokausto ar prievartautų Vokietijos moterų atvejais – aukos dešimtmečiais slėpdavo savo traumą, bijodamos viešosios nuomonės, kuri tebėra persmelkta paveldėtų patriarchalinių nuostatų. Dalia Leinartė, apibendrindama didelį studijuotos medžiagos korpusą, konstatuoja, kad:

panašiai neigiamai ir lenkės, ir lietuvės vertino tas moteris, kurios gelbėjosi nuo bado, tapdamos rusų prižiūrėtojų meiluzėmis. Vis dėlto lietuvės tokių moterų atžvilgiu nebuvo vienodai griežtos. Mergina, kuri sutikdavo gyventi su savo kankintoju, būdavo vienareikšmiškai pasmerkiama. Lietuvių tremtinių santuokas su rusais neigiamai vertino visa lietuvių tremtinių bendruomenė. <...> Apskritai dauguma buvo įsitikinę, kad lietuvės tremtinės, net praradusios savo vyrus ir mylimuosius, retai kada pasidūdavo gundomos rusų ir laikėsi oriai.³⁰

Lietuviai vyrai jautėsi atsakingi už bendruomenės moralę, stengdavosi užkirsti kelią ruso ir lietuvės bet kokio pobūdžio intymumui, nors patys laikė moteris tik seksualiniais objektais³¹.

Nesunku numanyti, kad skaitytojams prieinami memuarai toli gražu neaprepia visos seksualinės lietuvių moterų elgsenos ir likimų įvairovės, daug kas liko neužfiksuota arba neskelbta saugant tautiečių gerą vardą ar dėl kitų panašaus pobūdžio priežasčių.

Apie siaubingus pokario lietuvių moterų likimus galime sužinoti ir iš nelietuvių autorių tekstų, liudijančių ir grupinius prievartavimus, ir priverstinę prostituciją. Pavyzdžiui, Efraimo Sevelos memuarinėje apysakoje *Parduok savo motiną* (1991) randame minint Kauno prostitutas, kuriomis tapo į Sibirą

30 Dalia Leinartė, „Lietuvos moterų ir vyrų trauminė patirtis sovietų lageriuose ir tremtyje“, in: *Kultūros barai*, 2012, Nr. 2, p. 55.

31 *Ibid.*

ištremtųjų ar su vokiečiais pabėgusiųjų žmonos bei našlaitės vokietukės, pasidavinėjančios už maistą sovietų karininkams³².

Lietuvos istorikų dar laukia klausimas, kiek lietuvių moterų, besitraukusių su frontu, buvo išprievartauta, kiek turėjo žeminančių santykių pusiau prievartos sąlygomis, – tiesą sakant, lig šiol apie tai neturime jokio supratimo. Svarbią medžiagą teikia 1945 m. abortus dariusių moterų sąrašai, tarp kurių neabejotinai rastume ir lietuviškų pavardžių (Vokietijoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje, abortai buvo uždrausti, tačiau prasidėjus sisteminiams prievartavimams karo pabaigoje, jie legalizuoti; manoma, kad apie 90 procentų vokiečių padavė prašymus daryti abortus³³). Išėivių memuaruose ši tema nefiksuojama, tikriausiai lietuviškos moterys, kaip ir vokiečių ar žydės, tokias gyvenimo aplinkybes slėpdavo, tad neįmanoma prognozuoti, ar vadinamųjų dipukų karta paliks kokius nors tų metų seksualinės prievartos liudijimus. Pokalbių knygoje *Manėm, kad grįšime* Marija Paškevičienė prisimena, kad gyvenimo Vokietijoje laikais vyravo nuomonė: jeigu mergina buvo viena ir be šeimos, tai turėjo būti pasileidusi³⁴, – suprantama, kad tokio mentaliteto bendruomenėje prisiminimai apie prievartą tiesiog negalėjo pasirodyti. Tačiau dabar jau tikėtina, kad patys baisiausi tabu nustoja galioti, tad kultūros tyrinėtojai kaip tik turėtų suskubti rinkti tokius prisiminimus, kol dar yra likusių gyvų liudininų ar jų giminių³⁵.

Įdomu, kad lietuvių literatūroje aptinkamas moterų, dalyvaujančių Vakarų Europos medicininuose psichologiniuose projektuose, siužetas: Juttos Noak

32 Эфраим Севела, *Продай твою мать*, <http://www.lib.ru/INPROZ/SEVELA/sevelao2.txt>.

33 Hans Heinrich Nolte, „Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug“, in: *Zeitschrift für Weltgeschichte*, 2009, Nr. 1, p. 131.

34 Marija Paškevičienė, „Kiekvienais metais linkėdavome, kad kitos būtų Lietuvoj“, in: *Manėm, kad greit grįšim. 18 pokalbių apie pasitraukimą į Vakarus 1940–1944 m.*, sudarė Dalia Cidzikaitė, Vilnius: Aukso žuvys, 2014, p. 207.

35 Žr. Jutta Noak, *Pettio*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012.

(tikr. Vaitkienė) autobiografiniame romane *Pettio*, pasakojančiame apie vokiečių kilmės moterų iš Sovietų Sąjungos persikėlimą į tėvynę, kalbama ir apie „atminties gydymo“ projektus, teikiančius tik naujas traumas ir pažeminimus, tačiau tokia yra galimybės legalizuoti biurokratizuotoje Vokietijoje kaina.

Akivaizdu, kad dešimtmečiais prievartos tema būdavo kontroliuojama patriarchalinio požiūrio, pajungiančio individą sociumui ir emociškai atsiribojančio nuo svetimos patirties, o moterų ar bendruomenei nepriklausančių vyrų diskurse, kaip galime pastebėti iš įvairių memuarinių tekstų, svarbiau liudyti istoriją neieškant kaltųjų ir išreikšti solidarumą ar užuojautą.

MOTERIS KOLEKTYVINIO AUTORITETO SOCIUME

Kaip jau minėta, šiame tyrime mus labiausiai domina lietuvių prozos kūriniai, reflektuojantys Antrojo pasaulinio karo įvykius, tačiau įdėmesnę analizę pradėkime nuo teksto, kurį laikome pirmu lietuviškai parašytu kūriniu, pasakojančiu apie moters kare likimą, – nuo Motiejaus Valančiaus *Agatės* (1868). Apsakyme vaizduojama rimtų ūkininkų duktė, pamilusi *ant rubėžiaus sluzbą* einantį Nikiporą, kuris moralinėmis savybėmis Agatei būtų kaip ir galimas kandidatas į vyrus, tačiau yra netinkamas savo kilme, statusu ir tikyba, nes „buvo žalnierium, nieko neturinčiu, atėjūnu ir nekataliku“³⁶. Tėvams nepritarus tokioms vedyboms, Agatė pabėga, slapta susituokia su Nikiporu ir kurį laiką įsimylėjėlių laimei nieko netrūksta. Idilę sujaukia 1826 m. prasidėjęs karas su turkais, dėl ko Nikiporas turėjo išvykti į Moldaviją palikęs nėščią žmoną vieną, kuri ryžtasi eiti kartu su kariuomene pėsčiomis. Atsiskyrusi nuo vyro Agatė atsiduria nesaugumo zonoje ir po truputėlį prasideda neklusnios dukros nuopoulio istorija: „vyresnėliai vedė ją ant pikto; šiai to nenorint, sumušė, gimdė ne laiku vaiką, kuris tučtuojau

36 Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1972, p. 200.

be krikšto numirė³⁷. Nekrikštytam vaikui mirus, t. y. išsipildžius tėvų perspėjimams, kad jos vaikai taps pragaro kamščiais, Agatė atsiduria tarsi anapus žmonių moralės ribų: ji pradeda teikti žalnieriams seksualines paslaugas, kad gautų nors kokių lėšų maistui, vėliau bando keliauti namo, tačiau, stokodama pinigų būtiniausioms reikmėms, „painiojasi su maskoliais“ ir suserga venerine liga. Galiausiai moteris pasiekia tėviškę, kur artimųjų neatpažinta miršta, tiesa, prieš tai „kunigo apveizėta su šventais sakramentais“.

Valančiaus sukurtai Agatės istorijai taikydami prievartos stadijų modelį, ją kategorizuotume kaip karo prostituciją, tiesa, gana savotišką, sąlygotą ne tiek pačios prievartos, bet jos pasekmės – smurto išprovokauto nelaimingo gimdymo ir kūdikio mirties, sukėlusios moralinę krizę ir išstūmimo iš krikščionių pasaulio jauseną. Pasakotojo požiūriu, veikėją ištikusi lemtis yra pirminio įstatymo – paklusnumo tėvams – pažeidimo priežastis, sukėlusį grandininę įvykių reakciją, kurios išvengti buvo neįmanoma. Agatės tragedija įsirašo į nuodėmės ir bausmės struktūrą, kurioje iš asmens reikalaujama paklusti autoriteto nustatytai normai, o ne reflektuoti savo elgesį ir daryti individualius sprendimus, todėl Valančiaus aprašytąjį atvejį, remdamiesi Haimendorfo modeliu, traktuotume kaip kaltės jausmo nepažįstančios bendruomeninės taisyklių sistemos pavyzdį³⁸.

HIBRIDIŠKI MODELIAI IŠEIVIJOS LITERATŪROJE

Tekstai, kurie mus domina labiau nei Valančiaus, būtent XX a. antros pusės proza, nurodo kitą Haimendorfo aptartąjį moralinį modelį – laisvės sistemą, pabrėžiančią individualią sąžinę, kaltę ir atsakomybę. Modernioje literatūroje vaizduojamas žmogus, galvojantis ir veikiantis savarankiškai, tačiau jo vertinimuose visgi atpažįstami tam tikri paveldėti stereotipai,

37 *Ibid.*, p. 202.

38 Žr. Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 224–225.

išstumti į pasąmonės tamsą ir pačių autorių neatpažinti, bet dėl to ne mažiau veiksmingi.

Pirmiausia minėtinas Birutės Pūkelevičiūtės romanas *Aštuoni lapai*, parašytas ir išleistas 1956 m. Toronte, tai yra keliais metais vėliau, nei buvo išleistas Hillers dienoraštis. Abiejuose tekstuose esama daug panašios temos epizodų, tačiau Pūkelevičiūtės romano veikėja pati neišgyvena prievartaujamos moters likimo, o tragiški karo įvykiai vaizduojami su tam tikra distancija.

Neabejotina, kad *Aštuoniuose lapuose* daug kas paretma autentiška patirtimi, tačiau, palyginti su santūriai *Moters Berlyne* pasakojimu, Pūkelevičiūtė akivaizdžiai pralaimi vertindama situaciją kaip moralistė ir apie vokiečių moteris kalbėdama iš aukštesniojo subjekto pozicijos:

O Brunhildos, O Krimhildos! Skaisčios, šviesiaplaukės, ugnies spalvos raudonplaukės: granito statulos, Dievų sutemų moterys, susideginančios ant laužų su žirgais...

Pirmas sprigtas pargriovė žemėn šią tautą.³⁹

Tolesniuose romano skyriuose, kai prasideda baisioji prievartavimų naktis, kalbėjimo tonas keičiasi, suskamba nuoširdžios užuojautos gaidos, tačiau dažnai pasakotojos empatiją gožia patetiškas kalbėjimas Biblijos parafrazėmis ir dangaus keršto šaukimasis. Romano siužeto eiga neįtikina, kodėl protagonistei pavyksta išvengti prievartos – skaitytojui lieka įspūdis, kad kažkas nutylėta, paslėpta, ir šis pusiau tiesos jausmas ypač sustiprėja lyginant *Aštuonis lapus* su autobiografinę knygą *Moteris Berlyne*. Pūkelevičiūtės pasakotoja nereflektuoja savo veiksmų, pavyzdžiui, bandymų manipuliuoti kareiviais, dėl ko smerkė *vokiečių brunhildas*, nesigilina į išgyventas pagundas susidūrus su gražuoliu karininku, nekomentuoja savo pasirinkimo eiti į sovietinį lagerį, ką laikytų išdavyste, jei

39 Birutė Pūkelevičiūtė, *Aštuoni lapai*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 63.

kalbėtų apie kitos tautos atstovę. Remiamasi dvigubais standartais interpretuojant istorines aplinkybes pagal kolektyvinės kaltės logiką: vokiečių moterų prievartavimai – tai atpildas už tos tautos nuodėmes, o teisieji, t. y. tie, kurie, kaip Birutė ir jos draugės, išsaugojusios ryšį su Dievu, bus Jo apsaugotos ir nepateks į prievartos ir absurdo chaosą. Žinoma, toks galvojimas dabar jau atrodo pernelyg paprastas, ir manytume, kad šią koncepciją lėmė ne tiek autorės naivumas, kiek romano pasirodymo kontekstas: 1952 m. Toronte Pūkelevičiūtė debiutavo moterišką erotiškumą ir meilės gimimą šlovinančia lyrikos knyga *Metūgės*, kuri dabar visuotinai pripažįstama unikalia ir pranokusia savo laiką, o pasirodymo metais susilaukusia žlugdančios kritikos ir net asmeninių autorės įžeidimų. Po keturiasdešimt ketverių metų Pūkelevičiūtė rašys, kad toks „atšiaurus sutikimas“ skatino pasmerktų eilėraščių autorę „skubiai susidraugauti su proza“⁴⁰, reabilituoti ir prisitaikyti prie lietuvių išeivių kultūrinių ir moralinių konvencijų.

Santykis su istorija, kuri rekonstruojame *Aštuoniuose lapuose*, leidžia šio romano, sykiu ir 6 dešimtmečio išeivijos, moralinį modelį interpretuoti kaip savotišką hibridą, jungiantį bendruomeninių taisyklių ir asmeninės atsakomybės reikalavimus. Nepaisant požiūrio ribotumo, *Aštuoni lapai* pasilieka daugeliu požiūrių labai svarbus mūsų prozos tekstas ir kasmet jo istorinė vertė tik didėja – romane užfiksuoti karo pabaigos Dancingo įvykiai yra unikalūs autentiškos istorijos liudijimai ir šios temos tyrinėtojams, pirmiausia Vokietijoje, galėtų būti itin reikšmingi.

*

Nenuostabu, kad kalbant apie Pūkelevičiūtę minėtinas ir Antanas Škėma, su kuriuo ji buvo artima ir net kurį laiką (1952–1953) gyveno Monrealyje. Abu rašytojai yra patyrę vienas kito kūrybinę įtaką, gal abiejų ne

iki galo ir suprastą⁴¹, ir, be abejonės, nemaža kalbėję apie karo patirtis ir išprievartautų moterų tragedijas. Škėma šiai tema buvo vienas pačių jautriausių lietuvių autorių galbūt dėl to, kad pilietinio karo metais Rusijoje jo motina nuolat gyveno seksualinės prievartos grėsmėje, gal net ir ją patyrė⁴².

Gyvendamas su Pūkelevičiūte Škėma galutinai užbaigia dramą *Pabudimas*, kurioje yra svarbi moterų prievartavimo tema, plėtota panašiai kaip romane *Aštuoni lapai*. Žinant abiejų rašytojų biografijų susikryžavimo siužetą, tikėtina, kad prievartavimo epizodas Škėmos dramoje galėjo būti nulemtas Pūkelevičiūtės prisiminimų apie Dancingą sugestijos, tačiau Škėma yra parašęs ir daugiau kūrinių, artimų prievartos temai. Šiuo požiūriu viena reikšmingiausių – novelė *Pagautas*, bene pirmasis ir retas holokausto ir seksualinės prievartos sampynos pavyzdys lietuvių literatūroje. Novelėje vaizduojama, kaip pokario pradžioje išsigelbėjęs žydas atpažįsta vokiečių karininką Otto, kuris privertė jo žmoną tapti meiluže, o vėliau dalyvavo ją sušaudant⁴³. Praeities epizodai pateikiami Otto balsu: jis prisimena gražiosios žydės šypseną ir juoką, negalintį nustelbti akių dugne glūdinčios šimtmetės neapykantos, jo sąmonėje užsifiksuoja apšviestos vakaro saulės moters lietalčio dėmės, iš kurių vėliau Otto atpažįsta savo geismo auką mirčiai išrikiuotųjų eilėje prie duobės⁴⁴. Novelėje susitelkiama į demaskuoto vokiečio būsenas (pabaigoje jis nusižudo bijodamas bausmės), kurios provokuoja skaitytojo pasišlykštėjimą prievartautoju, ir tokia tekstinė strategija daug įtaigiau išreiškia autoriaus poziciją ir stipriau veikia skaitytojo jausmus nei atviras nuomonės išreiškimas.

40 Birutė Pūkelevičiūtė, „Žvilgsnis į Metūgės – po 44 metų“, in: Eadem, *Metūgės*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 9.

41 Plačiau apie tai žr. Loreta Mačianskaitė, „Ką Birutė pavogė iš Antano, arba dar kartą apie Pūkelevičiūtės romaną *Aštuoni lapai*“, in: *Colloquia*, Nr. 25, 2010, p. 78–96, http://www.lti.lt/failai/Nr25Colloquia_Str_Macianskaite.pdf.

42 Žr. „A. Škėmai – 40 metų“, in: Antanas Škėma, *Rinktiniai raštai*, t. 2, Vilnius: Vaga, 1994, p. 494.

43 Antanas Škėma, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1994, p. 77–78.

44 *Ibid.*

Mūsų temai svarbi ir kita Škėmos novelė *Kalnuose*, meniniu požiūriu gerokai silpnesnė ir labiau paveikta patriarchalinio vertinimo, tačiau galinti reprezentuoti tokio tipo mentalitetą, kurio atstovu iš dalies buvo ir pats Škėma, modernistas bei daugelio tabu laužytojas. Novelė pasakoja, kaip praėjus keleriems metams po karo susitinka sutuoktiniai, kuriuos prieš pusantrų metų dar Lietuvoje išskyrė priartėjęs frontas, kai vyras išėjo ieškoti transporto, o moterį pagavo sunkvežimiu važiuavę kareiviai. Vyras tikisi pamatyti išsilgtus „mėlynus akių ežerus“⁴⁵, tačiau žmonos išorė ir charakteris pasikeitę taip, kaip jis negalėjo nė numanyti:

Ji šypsojosi, kvailai, net idiotiškai šypsojosi. Šita šypsena buvo nauja, nepažįstama, pagaminta per šitus pusantrų metų. Šioje šypsenoje susimaišę viskas: baimė, patrauklumo noras, įprastas nuolankumas. Ir šita šypsena jam priminė kitas, kažkada matytas girtas, iškreiptas moterų šypsenas.

Sukrėstas vyras palieka moterį kalnų tako viduryje – ji eina viršun į eilinę stovyklą, o jis grįžta į slėnį, net nesvarstydamas galimybės likti su žmona ar prisiimti nors kokią atsakomybę už ją. Veikėjo ir jam artimo pasakotojo požiūriu, ši situacija neturi kitokio „išsprendimo“, dėl neišvengiamo išsiskyrimo kalta istorija, karas, kuris jau seniai pasibaigęs⁴⁶, ar būties iracionalumas, figūratyvizuotas kaip nuožmus valdovas – kalnų tyła, kuris gali ištirpinti žmogų tarsi snaigę blakstienose⁴⁷.

Kartais Škėmos pasakotojas gali būti jautrus palūžusių, prostitutėmis virtusių moterų likimams, bet tik tuomet, kai kalbama apie svetimąsias, pavyzdžiui, vokietes; savoms moterims taikomi kiti kriterijai, dar daugiau, iš jų tikimasi tyrumo kaip atsvaros totalinei pasaulio degradacijai; neatsitiktinai viena pirmųjų Škėmos knygų manifestuoja šventumo vertę net savo antrašte – *Šventoji Inga*. Kriterijai diferencijuojasi ir

45 *Ibid.*, p. 67.

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*, p. 66.

vertinant skirtingų lyčių atstovų elgseną, tarkim, žymiausiame Škėmos romane *Balta drobulė* pasakotojas nesmerkia vyrų, pasitraukusių į Vakarus, naujų seksualinių papročių („Mes viliojome svetimas žmonas, mes mylėjomės Volkssturmo iškastuose grioviuose ir rytą užmiršdavome vakarykštį apsikabinimą“⁴⁸), tuo tarpu moterims tebetaikomi moraliniai standartai. Pavyzdžiui, pjesės *Vieną vakarą* veikėjas pokario Vokietijos DP stovykloje sutinka merginą, kuriai kažkada buvo prisiekęs meilę, o vėliau palikęs, ir nemato reikalo net pasiaiškinti dėl išdavystės, nes jai „nebuvo pirmutinis“⁴⁹, juolab kad mergina ir veiksmo dabartyje nėra moralės pavyzdys, turi vadinamąjį palydovą, tad, veikėjo supratimu, pagarbos ir nenusipelno.

*

Solidarumo ar empatijos pavyzdžiu laikytume Jurgio Jankaus romaną *Naktis ant morų* (1948), sudarytą iš atskirų novelių, kurių veikėjai, susitikę pabėgėlių stovykloje, dalijasi savo prisiminimais iš karo ir okupacijos laikų. Labiausiai sukrečiantis yra novelės *Kodėl aš nebetikiu* epizodas, vaizduojantis, kaip specialiai išreniruoti šunys niekina nuogai išrengtas konclagerio kalines; vėliau vieną iš jų, tą, kuri narsiausiai gynėsi, o paskui pasikorė ant lango rėmo, pasakotojas tariamai atpažįsta kaip savo seserį. Baisaus išgyvenimo pasekmė yra veikėją ištikusi egzistencinė (jis pasiprašo į Rytų frontą ieškodamas mirties) ir religinė krizė, tačiau visgi jo tikėjimas nėra galutinai prarastas, priešingai, pamatęs vokiečių, o vėliau ir bolševikų smurtą prieš moteris, pasakotojas kitaip pradeda suvokti ir visos žmonijos kančią, sakosi galvojęs, kad „galėtų parašyti evangeliją apie nukryžiuotą moterį“⁵⁰.

Jankaus novelėje glūdinčiai vertybinei nuostatai iš dalies⁵¹ tinka Kavolio žodžiai, adresuoti vėlesnei,

48 *Ibid.*, p. 398.

49 *Ibid.*, p. 40.

50 Jurgis Jankus, *Egzaminai. Be krantų. Naktis ant morų*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 408.

51 Pasakotojo empatiją pažadina ne abstrakti užuojauta, o moters panašumas į jo seserį.

ne Lietuvoje subrendusių rašytojų, vadinamųjų bežemių, generacijai: „Kitų likimas man skauda, vadinasi, esu“⁵². Egzodo literatūra nuėjo ilgą kelią iki šios sampratos. Moralinio jautrumo moters prievartai aspektas koreguoja mūsų nuomonę apie pripažintus išeivijos rašytojus, o požiūrio į savas ir svetimas moteris bei reikalavimų vyrams ir moterims takoskyra ženklina ribą, ties kuria dažnai baigdavosi proveržis į modernizmo ir išsilaisvinimo nuo stereotipų teritoriją.

SOVIETMEČIO VYRŲ ŽVILGIS: TARP EGOIZMO IR GAILESTINGUMO

Sunku pasakyti, kaip prievartos tema atrodo sovietinėje literatūroje. Ideologiniams reikalavimams paklūstančiuose kūriniuose tarybų valdžios, ar, kalbant tų metų žodžiais, liaudies priešai – buržuaziniai nacionalistai ir buožės – ne tik kovodavo prieš darbo žmones, bet ir prievartaudavo moteris, siekdami įbauginti kaimą. Šio tipo kūriniai mūsų nedomina, nes jie realizuoja išankstinę personažų santykių schemą, bet nesiekia išreikšti apsisprendimo pagal individualią sąžinę, o būtent toks moralinis pasirinkimas yra mūsų dėmesio taikiny.

Sovietmečio kontekste ypač išsiskiria Juozo Grušo prozos rinktinė *Rūstybės šviesa*, kurioje skelbiama ir mus dominančios temos to paties pavadinimo novelė. Pasakojimas apie skulptoriaus Škėmos ir karo siaubus patyrusios merginos Marijos meilę yra persmelktas begalinės užuojautos ir tikėjimo meile, galinčia ne tik tapti gydomąja versme sužeistai sielai ir įkvėpimo šaltiniu menininkui, bet ir atsvara istorijos blogiui. Novelės pabaigoje vyras palieka Mariją, kai ji tampa pernelyg „sveika“ ir praktiška, išmokusi pardavinėti žuvusių tėvų atminimą, tačiau atsisakiusi savo pačios prisiminimų ir taip išbraukusi iš žmonijos istorijos „tokių pat mergaičių beprasmiškas mirtis“⁵³.

Atminties įprasminimo imperatyvą atpažįstame ir kitame Grušo kūrinyje, dramoje *Adomo Brunzos paslaptis* (1966), atskleidusioje prie visų valdžių prisitaikancio talentingo skulptoriaus egzistencinę tragediją ir glorifikuojančioje jo mylimosios Teresės ištikimybę savo idealams.

Gestapininkų nukankinto poeto žmona Teresė Daugirdienė nori pasitraukti į mišką pas sovietų partizanus, tačiau nespėja ir patenka į vokiečių rankas, jai tenka pereiti „visus etapus, kokius tik konclageryje galėjo praeiti moteris“⁵⁴, ir kelyje iš vieno konclagerio į kitą ji miršta pagimdžiusi sūnų, kurį, išmestą šunims, užaugina vokiečių stoties budėtoja. Grušas netaiko savo veikėjai siaurų visuomenės nustatytų moralinių standartų (Teresė pradeda gyventi su Brunza praėjus tik mėnesiui po Daugirdo suėmimo, tikrasis sūnaus tėvas yra Brunza, o ne oficialusis jos sutuoktinis), bet žvelgia į situaciją iš krikščioniško humanizmo pozicijų, modeliudamas Teresės paveikslą kaip meilės ikoną ir teigdamas gailestingumą, „kuris daro stebuklus“⁵⁵, esant aukščiausia vertybe.

Tam tikra Grušo pozicijos priešingybė laikytume Mykolo Sluckio prozą, atskleidžiančią veikėjų norą emociškai distancijuotis nuo svetimos kančios, prabylančią apie vyrų kompleksus ir traumas, susidūrus su prievartautomis moterimis. Novelėje *Auksiniai plaukai* vaizduojama jauno kario meilė iš pirmo žvilgsnio auksaplaukei gražuolei, kuri, kaip vėliau paaiškėja, yra nuplikusi, kai konclageryje su ja buvo daromi bandymai. Veikėjas įtikinėja merginą, jog „ji nekalta“, žada niekada nepriekaištauti dėl praeities, prisiekia meilę⁵⁶, tačiau tą pačią naktį išvyksta iš miestelio, pajutęs, kad iš tikrųjų aistros jai nebejaučia. Novelės *Uvertiūra ir trys veiksmai* protagonistas Antrojo pasaulinio karo pabaigoje išeina pas miško brolius, palikęs žmoną turtingo ūkininko globai, kuris ją atiduoda sužvėrėjusiems vokiečių kareiviams. Nelaimingosios vyras,

52 Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 117.

53 Juozas Grušas, *Raštai*, t. 5, Vilnius: Vaga, 1981, p. 332.

54 Juozas Grušas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1980, p. 244.

55 *Ibid.*, p. 265.

56 Mykolas Sluckis, *Nedidelė avarija*, Vilnius: Vaga, 1976, p. 140.

sužinojęs baisią tiesą, nušauna savo žmoną, o jo svarbiausia gyvenimo idėja tampa kerštas nekenčiamam buožiui.

Sluckio pozicija, iš dalies artima ir škėmiškajai, sietina su archajiška blogio kaip sutepties sampratai⁵⁷, pagal kurią išniekinta moteris laikoma nebeverta meilės ir pasmerkta būti išstumta iš visuomenės, tuo tarpu krikščioniškos mąstysenos Grušui tokia moteris yra šventa, o vyrai turi įsipareigoti jos globai ir kančios atminties saugojimui.

ŠVENTOSIOS MOTERYS BLOGIO PASAULYJE

Maždaug nuo 6 deš. lietuvių literatūroje atsiranda nauja tema – moters aukojimasis gelbstint žmones istorinių sukrėtimų aplinkybėmis. Įdomu, kad toks siužetas plėtotas ir socialistinio realizmo kanonui priklausančiame, Lenino premija apdovanotame Jono Avyžiaus romane *Sodybų tuštėjimo metas* (1976), nors jo svarbiausios veikėjos Mildos jokiu būdu negalėtume laikyti *tipišku charakteriu tipiškomis aplinkybėmis*⁵⁸. Romane svarstomi trys keliai, iškilę Lietuvai Antrojo pasaulinio karo metu: bendradarbiauti su vokiečiais, kovoti prieš okupantus drauge su sovietų partizanais, puoselėti nepriklausomos valstybės atkūrimo iliuzijas. Viename iš romano epizodų svyruojantis intelektualas, istorijos mokytojas Gediminas Džiugas ir jo bičiulis Adomas Vainoras, pasirinkęs kolaboraciją ir tapęs policijos vadu, išgertuvių metu apšlapina gestapininkų automobilius, tačiau yra užklumpami ir patenka į nacių nemalonę. Vainoro žmona Milda, kuri yra ir slapta Džiugo mylimoji, sužinojusi apie jos artimiems vyrams iškilusią grėsmę, leidžiasi į meilės intrigą su gestapininku Dangelium, seniai siekusi jos artumo. Tai, kas tradiciškai būtų vertinama kaip paleistuvavimas, Gedimino interpretacijoje netikėtai sugretinama su

57 Žr. Paul Ricoeur, *Egzistencija ir hermeneutika. Interpretacijų konfliktas*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 115.

58 *Literatūros teorijos apybraiža*, Vilnius: Vaga, 1982, p. 370.

„legenda apie nukryžiuotąjį tarp dviejų latrų“⁵⁹, ir ši paralelė Mildos paveikslui suteikia visai naują aukos prasmę.

Sakralizuojantis požiūris nėra jau toks retas: atrodo, kad galima būtų užčiuopti bent jau punktyrinę šventos moters izotopiją, prasidedančią atlydžio periodu ir ateinančią iki mūsų dienų. Bene ryškiausias pavyzdys – Sauliaus Šaltenio novelių apysaka *Duokiškis* (1977), mozaikiškai vaizduojantis provincijos miestelį pokario metais ir koncentruojantis veikėjų likimus aplink ypatingą moterį Angelę, gyvenančią anapus ideologinių kovų ir besivadovaujančią antlaikiniais meilės ir žmoniškumo principais. Angelė karo metais išslapsto sunkiai sužalotą sovietų karį Jonelį Ivanovą, tačiau karui pasibaigus jo laukia naujas išbandymas – miškinių vado Jėzaus Grigaliūno pyktis ir grasinimas pakarti. Gelbėdama Jonelį Angelė leidžiasi Grigaliūno prievartaujama, tačiau mylimojo neišsižada; ji patiria ne tik smurtą ir pažeminimą, bet peržengia per savo įsitikinimus sutikdama, kad kaimo „akušerė“ išvartytų iš jos iščių Grigaliūno užmegztą vaisių. Nei patirta prievarta, nei kriminalinis abortas nesumenkina Angelės šventumo, kurį apysakos finale beatifikuoja visuotinės mišios, jos užpirtos už visus mirusius duokiškėnus, kurie iš po žemių lydi Angelę, išvažiuojančią gyventi į miestą⁶⁰.

Su tokia hagiografinė vaizduosena susijęs ir Ičko Mero romanas-baladė *Ant ko laikosi pasaulis* (1965), pasakojantis apie kaimo moterį Veroniką, karo ir pokario metais priglaudusią įvairių tautybių – lietuvių, žydų, rusų, vokiečių – vaikus, o vėliau vieną po kito juos praradusią. Holokausto pradžioje gelbėdama nuo kūdikystės augintą žydų daktarų sūnų, Veronika pasiūlo save miestelį okupavusių vokiečių komendantui kaip atlygį už paleistą vaiką, tačiau moters kilnumu pasinaudojęs komendantas iš jos vėliau tik pasijuokia. Sovietinėje literatūroje savo noru sanguliauti su priešū buvo laikoma neįmanomu dalyku, didžiausia gėda,

59 Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius: Vaga, p. 353.

60 Saulius Šaltenis, *Apysakos*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 90.

tačiau Mero veikėja peržengia šiuos moralinius tabu dėl aukštesnio tikslo. Romane galima matyti dviejų vektorių veikimą: stereotipinį moteriško tyrumo imperatyvą ir savarankiško apsisprendimo būtinumą, nepaisantį visuomenės nuomonės. Paaukoto kūno tema suskamba ir vienoje geriausių Mero novelių *Kartus rūgštynių skonis*, sukurtoje jau emigracijoje ir iš dalies artimoje Šaltenio *Duokiškiui*. Kaimo davatkėlė Morta karo metais slepia žydą Stepuką, o pokariu gelbsti žydų persekiotoją Mykoliuką, kuris ne tik kad naudojasi jos pastoge, maistu, bet žagina „kaip gyvulį“, kėsindamasis į jai patį svarbiausią dalyką – ryšį su Dievu, pažadą saugoti skaistybę.

Moters auką poetizuojančią tradiciją naujausiais laikais pratęsė Romualdas Granauskas novelių apysakoje *Šventųjų gyvenimai*, kurios veikėja Paulina, partizanų ryšininkė, sribų pagauta ir pasmerкта grupiniam žaginimui, spėja nusižudyti išokdama į šulinį. Veikėjos paveikslas sukurtas atvirai naudojant hagiografinį kodą („Paulina gulėjo ant tų lentų lyg pašarvota jauna vienuolė, užmerkusi akis, sukryžjavusi ant krūtinės rankas ir kažkaip labai romiai, labai paklusniai palenkusi į šoną galvelę“⁶¹), tačiau, skirtingai nei Mero ar Šaltenio veikėjos, Granausko šventoji aukojasi ne dėl konkretaus gelbėjamo žmogaus, o dėl Lietuvos laisvės idealų, kurių prasmė visiems akivaizdi.

Kalbant apie moters auką, reiktų prisiminti tremtinių prisiminimais paremtą Rūtos Šepetytės romaną *Tarp pilkų debesų*, jaunos merginos Linos balsu pasakojantį apie lietuvių gyvenimą Sibire, pirmąją meilę, savęs atradimą. Romanas ne kartą kritikuotas dėl nusižengimo autentikai, palengvinto požiūrio į tremtį, primityvaus pasakojimo⁶², tačiau, regis, niekas nepasipiktino, kad šiame kūrinyje išskleidžiamas lig šiol Sibiro kančių diskurse nutylimas priverstinės prostitucijos siužetas. Viena romano veikėjų, Linos mylimojo

mama gražioji ponia Arvydienė, verčiama pasirinkti – tapti enkavedistų sugulove ar leisti, kad būtų nužudytas jos sūnus, be dvejonės pasirenka sūnų, dar daugiau, ji visomis išgalėmis stengiasi padėti kitiems tremtiniams, tačiau susilaukia daugelio tautiečių paniekos. Ilgą laiką skaitytojas kartu su pasakotoja Lina nežino visų aplinkybių ir nesusigauja, kaip reiktų vertinti situaciją, tačiau vėliau išaiškėjusi tiesa Arvydienės siužetinei linijai suteikia daugiau dramtizmo ir psichologiškai pagrindžia Linos charakterio kaitą. Šiame romane skleidžiama moralinės prievartos kaip aukos analogijos koncepcija medijuoja tarp tyrumo mitotendencijų tremtinių ar pabėgėlių memuaristikoje ir išlaisvinto seksualumo reprezentacijų postmodernioje lietuvių literatūroje. Vakarietiška orientacija į auditoriją be ambicijų priklausyti aukštajai literatūrai motyvavo rašytoją sukonstruoti daugelio šalių skaitytojams priimtina moraliai ir fiziškai prievartaujamos moters elgesio modelį, romaną tapo pasauliniu bestselleriu, o motinos aukos siužetas tapo papildomu argumentu liudijant lietuvių istorinę tragediją.

DAUG KELIŲ Į HARMONIJĄ

XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje lietuvių literatūroje pradėjo atsirasti ir tokių kūrinių, kuriems nelabai tinka individualios sąžinės, apsisprendimo blogiui ir kitos laisvės kategorijos, bet gali būti aktuali harmonijos moralinė sistema, kurioje, pasak Fūrerio-Haimendorfo, siekiama ne rasti kaltą ar nekaltą, ne išspręsti individo atsakomybės problemą, bet sutaisyti visuomenę⁶³. Harmonijos modelis, antropologo sukonstruotas apibūdinti primityvioms visuomenėms, Kavolio nuomone, tinkas ir nagrinėjant reorientacijos procesus civilizacijų krizių laikotarpiais, tokiais kaip Sovietų Sąjungos ir socialistinio bloko griūtis, tik reiktų turėti omenyje, kad kitimas gali įvykti įvairiomis kryptimis⁶⁴.

61 Romualdas Granauskas, *op. cit.*, p. 19.

62 Donata Mitaitė, „Patriotų premija ir gėda“, in: *Bernardinai*, 2012 03 08, <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-03-08-donata-mitaite-apie-patriotu-premija-ir-geda/78449>.

63 Žr. Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 227.

64 *Ibid.*, p. 228.

Pati netikėčiausia moteris lietuvių literatūroje buvo sukurta Icchoko Mero romane *Sara* (1982), vaizduojančiame Izraelyje gyvenančios medicinos sesers Saros išgyvenimus prarandant vyrus ir sūnų per 1967 m. Šešių dienų bei 1973 m. Paskutinės teismo dienos karus. Veikėjos pasaulėjauta ir emocinės reakcijos yra suformuotos ankstesnės patirties gyvenant dar Rytų Europoje (Lietuvoje) holokausto metais, jos moterišką tapatybę lemtingai paveikė gete atsitiktinai pamatyta scena, kai grįžtančią iš darbo motiną užpuola ir paleičia žagina du policininkai, o kiek vėliau ją užgula kaimynų sūnus, slapta stebėjęs prievartavimą. Nuo pat paauglystės Sarą valdo išstumtos traumos kompleksai, giluminis nepasitikėjimas gyvenimu, prievartos baimė, todėl ji pati renkasi partnerius, užuot buvusi jų pasirinkimo objektu, mylimajam išėjus į karą tuoj pat suranda kitą, laikydama visus vyrus potencialiais išdavikais. Personazų ir situacijų išdėstymas romane modeliuojamas dubliavimo principu: motinos prievartavimas geto kieme kartojamas Saros prievartavimo epizode, kai ją užpuola iš karo su arabais grįžęs Saros sūnaus draugas Benis; motiną įsimylėjęs geto kaimynas perprojektuojamas į Saros kaimyną Benį, du geto policininkai turi savo antrininkus pasakojimo dabartyje Izraelyje – du brolius „mongoliukus“, kuriems Sara atsiduoda už atnešamą vandenį⁶⁵. Romano pabaigoje Sara nužudo ją žeminantį Benį, taip galutinai sulaužydama gete užprogramuoto elgesio scenarijų ir išsilaivindama iš ankstyviausios susidūrimo su prievarta patirties. Veikėjos dvasinę evoliuciją taikliai yra nusakiusi Violeta Kelertienė, teigusi, kad romano eigoje Sara pereina iš pasyvumo į agresyvumą, mes kartu su Sara sužinome, kad reikia priešintis, kad ir nenorini, nes iš tokių mažų pergalių gimsta savigarba⁶⁶. Ne vienas tyrinėtojas yra atkreipęs dėmesį į veikėjos vardo archetipinę reikšmę, jos kūno vizualizaciją naudojant

65 Mongoliukais čia vadinami žmonės, turintys Dauno sindromą.

66 *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*, sudarė Loreta Mačianskaitė, Skaistė Vilimaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 197.

Izraelio kraštovaizdžio figūras, kas leidžia pasakojimą apie medicinos seserį Sarą interpretuoti ne psichologine, o simboline plotme – kaip karų ir prievartos niokojamos žemės metaforizuotą istoriją.

Tačiau romane yra įdomi bendresnio pobūdžio moters ir jos kūno santykio refleksija – Saros atsiskyrimas pripažinti, kad jos erotiškumas priklauso nuo socialinės kontrolės, pirmiausia veikiančios kaip santuokos institucija. Saros paveikslas sukonstruotas kaip kontrastas patriarchalinėje tradicijoje įprastam moters elgesio modeliui, kurį romane nurodo per radiją transliuojama garsi daina „Lauk manęs“ Konstantino Simonovo žodžiais; pasak literatūrologės Marietos Čiudakovos, ši daina dar daugelį metų po karo veikė kaip įpareigojimas amžinai ištikimybei, atimantis iš Sovietų Sąjungos moterų teisę kurti asmeninę laimę⁶⁷. Mero romano veikėja priešinasi ne tik fizinei, bet ir dvasinei prievartai, sociumo valdžiai, ieškodama individualaus kelio į harmoniją, kurį jai atveria išlaisvinta meilės galia.

*

Posovietinėje literatūroje kritikų nepastebėta liko naujai pokario laisvės kovotojų likimus atskleidusi Ramūno Kasparavičiaus novelė *Visų gražiausia*, pirmiausia svarbi kaip pagrindžio moters tragedijos liudijimas: partizanė poetė, gyvenanti viename bunkeryje kartu su vyrais kariais, pasiduoda jų viliojimams ir tampa visiems penkiems grupės nariams bendru sekso objektu⁶⁸, vėliau jai pakrinka nervai, o po aborto nuo nežinia kieno pradėto kūdikio ji nusižudo. Netikėti ne tik patys vaizduojami įvykiai ir veikėjai, bet ir pati teksto poetika, jo metaliteratūrinė plotmė: refleksyvaus pasakotojo svarstymai apie riziką būti apkalntam nepagarba moterims sykiu teigiant būtinumą

67 Мариэтта Чудакова, «Военное стихотворение Симонова «Жди меня...» (июль 1941 г.) в литературном процессе советского времени», in: *Новое литературное обозрение*, 2002, Nr. 58, <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/58/chuda.html>

68 Ramūnas Kasparavičius, *Visų gražiausia*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009, p. 124.

sugrąžinti į istorinį diskursą pačių moterų rezistenčių prisipažinimus, paprastai nutylimus. Kasparavičius siūlo savo būdą, kaip siekti visuomenės harmonijos – jis atveria praeities racionalizavimo ir tiesos pripažinimo kelią kaip priešpriešą saldžiam heroizavimui⁶⁹, ragina pasitikėti ir skaitytojais, ir pačiais istorijos dalyviais, tiksliau, dalyvėmis, kurių dvasios grožis jam nekelia abejonių nepaisant visų destruktivių patirčių.

*

Pabaigoje norėtume grįžti prie knygos, nuo kurios pradėjome savo kalbą apie moterų prievartą, Sigito Parulskio romano *Tamsa ir partneriai*, skirto vienai opiausių lietuvių sąmoningumo problemų – antisemitizmui ir atsakymui pripažinti lietuvių tautos kaltę dėl žydų žudymo holokausto metais. Romano pasakotojas – egzekucijų fotografas Vincentas – sutinka kolaboruoti ir kaip stebėtojas dalyvauti žudynėse tam, kad būtų išgelbėta jo mylimoji žydė Judita, vis labiau degraduoja, tampa užvaldomas tamsos, ir galiausiai Judita jį palieka drauge su dar negimusiu kūdikiu. Vienas pačių nemaloniausių romano fragmentų – epizodas, vaizduojantis, kaip iškrypėlis esesininkas prievartauja Juditą priešais ant stalo padėtą nupjautą rabino galvą, o Vincentas priverstas tai fotografuoti, – papiktino ne vieną ir dėl estetinių, ir dėl moralinių priežasčių.

Labiausiai romaną kritikavęs tekstas – Kvietkausko recenzija „Sąžinės balsas ar holokausto industrija?“, kaltinęs Parulskį sadistinių perversijų pertekliumi, suabejoja tokio kūrinio pasirodymo prasmingumu klausdamas, ar pornografinėmis scenomis neskatinamas skaitytojo mėgavimasis kančia⁷⁰.

Kritiko iškeltam klausimui atsakyti pasitelkime kita proga išsakytus Kelertienės argumentus, kad literatūroje neretai „atsitinka taip, kad pikantiška romano medžiaga autorius manipuliuoja skaitytoju savo tikslams, o ne priešingai, kad skaitytojas manipuluotų medžiaga savo gal liguistiems poreikiams patenkinti“.

69 *Ibid.*, p. 129.

70 Mindaugas Kvietkauskas, *op. cit.*

ir kad normalu, jog iš pažiūros pornografišku turiniu autorius gali siekti „paveikti skaitytoją ir privesti jį prie moralinio apsisprendimo momento“⁷¹. Parulskio romane šį siekį išreiškia visa romano koncepcija, bet pirmiausia *kaukes nuplėšiantis* Juditos atsisveikinimo laiškas, kuriame ji išsako pasišlykštėjimą mirties fotografavimu, skirtu iškrypėliui esesininkui suteikti perversinį malonumą, ir teigia vienintelę moralinę laikyseną prievartos akivaizdoje – nebūti stebėtojas, bet prisiimti atsakomybę už savo ir kitų gyvenimus.

Atrodo, kad Kvietkausko neįtikino Parulskio sukurta veikėja Judita, nes į jos žodžius kritikas nesigilina, labiau pasipiktindamas galimybe, kad Judita prievartos metu gali patirti malonumą (recenzijoje prie žodžio *malonumas* įrašomas pasipiktinimą žymintis šauktukas). Gerbdami literatūrologo angažavimąsi ginti holokausto temą nuo vulgarizavimo ar spekuliacinio, negalime susilaikyti nuo klausimo, ar ši sauga nėra ir tam tikra kontrolės forma ir ar jautrumas aukų vaizdavimui nėra kažkaip specifiskai nukreiptas į moteris veikėjas. Bet kuriuo atveju Parulskio romano ir jo vertinimo istorija tampa savotišku ekranu, kuriame išryškėjo XXI a. antrojo dešimtmečio sąmoningumą ir Lietuvos kultūros slinkčių projekcijos. Vaizdavimo ribų ir lyties problematikos sampyna iškelia naują, labiau specifinį klausimą, į kurį kol kas nesiimame atsakyti: ar mūsų dienomis tie patys kriterijai taikomi vyrų ir moterų trauminių patirčių raiškai ir kas legitimuoja tokios temos diskursą?

IŠVADOS. KONFIGŪRACIJA AR KOLIAŽAS?

Seksualinės prievartos temos plėtojimosi istorija koreliuoja su perėjimu iš bendruomenių taisyklių į laisvės moralinę sistemą, ekvivalentišku klasikinių bei modernistinių estetinių paradigmu kaitai. Apibendrinant išivijojusių rašytojų santykį su seksualinės prievartos

71 Violeta Kelertienė, „Ne lytinis, o politinis romanas“, in: *Besikartojančios erdvės*, p. 163. Pirmą publikaciją: in: *Metmenys*, 1982, Nr. 44.

tema, galima išskirti dvi tendencijas: 1) atsiriboti nuo svetimos patirties, 2) solidarizuotis su prievartos aukomis, kai prievarta itin žiauri, o auka nepriekaištingos moralės. Sovietinėje literatūroje ryškiau nei išeivijos pastebimas veikėjų veiksmų motyvavimas remiantis individualia sąžine, daugiau dėmesio savirefleksijai, tarpasmeniniams santykiams; nuo pat atlydžio išlieka aktuali moters aukojimosi tema ir ją raiškos lygmenyje įtvirtinanti hagiografinė poetika. Tyrimo metu paaiškėjo dar viena skirtis tarp išeivijos ir sovietmečio rašytojų: Lietuvoje kūrę autoriai pasirodė besą labiau jautrūs moterų likimams, jų veikėjų charakteriai psichologiškai subtilesni, sumodeliuoti vengiant aiškių *gera-bloga* schemų, kas galėtų būti paaiškinta priešpaudos metų specifika, būtinybe išmokti prisitaikyti ir eiti į kompromisus suprantant, kad kartais žmonės yra priversti elgtis prieš savo norus ir įsitikinimus. Literatūros laisvės sąlygomis viktimizuojantį ar idealizuojantį moters paveikslą keičia labiau racionalūs ir refleksyvūs pasakojimai, kurių vertinimas priklauso ne tiek nuo pačios temos aktualumo ar kūrinio meniškumo, bet ir nuo autoriaus pozicijos literatūros lauke bei įvairių paraliteratūrinių priežasčių. Izraelyje kūręs Mero ar simbolinio kapitalo stokojančio Kasparavičiaus kūriniai nesukėlė tokio susidomėjimo kaip Parulskio romanas, leidžias diagnozuoti ir tarpukario Lietuvos, ir dabarties visuomenės mentaliteto problemas. *Tamsos ir partnerių* recepcijoje susipynė visam sociumui būdingos modernistinės ir antimodernistinės tendencijos, nesąveikaujančios tarp savęs, o toks tiltų tarp modernybės ir antimodernybės nebuvimas, Kavolio žodžiais tariant, nurodo „vaikiškąjį“ kultūros postmodernizmo variantą⁷².

Žvelgiant į ateitį, būtina pabrėžti, kad karo metų moterų prievartos temos iš esmės dar nėra atradusios moterų rašytojos, ir tebeskaitome vyriškų požiūrių literatūrinės versijas, tuo tarpu moteriškas matymas iš vidaus gali būti nepaprastai produktyvus ne tik šios temos plėtojimui, bet visai literatūrai, neretai

tebevaldomai paveldėtų patriarchalinių modelių ar žaidžiančiai neįpareigojančius žaidimus.

Lietuvių literatūros tekstuose įsispaudusi sąmoningumo struktūrų istorija leidžia užčiuopti kontrolinio principo keitimąsi, kuri, vartodami Kavolio sąvokas, nusakytume kaip perėjimą iš ideologinio dualizmo, pasireiškiančio lietuvių prozoje nuo Valančiaus iki išeivijos, per abipusio teisėto atskyrimo pripažinimą (dalis sovietmečio tekstų) į semiotinį šių laikų universalizmą, suteikiantį teisę skirtingoms kultūroms koegzistuoti, nebūtinai galvojant, kad jas visas reikia laikyti vienodai turiningomis⁷³. Rašantieji seksualinėmis prievartos temomis, neišvengiamai užimą smerkimo, atsiribojimo, solidarumo ar kitokią poziciją, būtinai apnuogina savo galvojimo sąsajas su didžiosiomis visuomenės reikšmių struktūromis, ir tai leidžia atpažinti ne tik mūsų kultūros etapus, bet ir diagnozuoti dabartinės kultūros būklę. Ją nusakytume kaip hibridišką semiotinę erdvę, kurioje rungtis keli kontroliniai principai, o moterys, kalbant apie kūrinį veikėjas ir iš dalies apie pačias rašytojas, dažnai tebe laikomos antrąja lytimi.

Belieka tikėtis, kad Lietuvai integruojantis į Vakarų civilizacinius procesus, semiotinio universalizmo principas darysis vis labiau priimtinas, todėl literatūroje seksualinės prievartos tema, kaip ir kitos temos, įgaus naujas reikšmines artikuliacijas, aktyvuos dar nenaudotus emocinius registrus, ir tai mums leis giliau suvokti savo pasirinkimų ir lemties prasmę *kito* ir transcendencijos akivaizdoje.

Gauta 2016 07 23

LITERATŪRA

Avižienytė Jūra, „Moters kaip okupuotos teritorijos naratyvas Birutės Baltrušaitytės apsakymų rinkinyje „Po pietvakarių dangumi““, in: *Vieši gyvenimai, intymios erdvės: kūnas, viešuma, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje*, sudarė Artūras Tereškinas, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 99–112.
Avyžius Jonas, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius: Vaga, 1973.

72 Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 244–245.

73 Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*, p. 19.

- Baltrušaitytė Birutė, *Po pietvakarių dangum*, Vilnius: Vaga, 1981.
- Berlin 1945: *War and Rape: "Liberators take liberties"*, Ed. Stuart Liebman, Cambridge, MA: MIT Press, 1995.
- Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos, sudarė Loreta Mačianskaitė, Skaistė Vilimaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2009.
- Brownmiller Susan, *Against our Will: Man, Woman and Rape*, New York: Fawcett Columbine, 1976.
- Cibarauskė Virginija, „Kas, dėl ko ir kaip kovoja literatūros lauke?“, in: *Žmogus ir žodis*, 2014, t. 16, Nr. 2, p. 88–92.
- Cidzikaitė Dalia, *Kitas lietuvių prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- Come Into My Time: Lithuania in Prose Fiction, 1970–90*, sudarė Violeta Kelertas, Urbana: University of Illinois, 1992.
- Donskis Leonidas, „Karas nuplėšia visas kaukes“, in: *Delfi*, 2013 06 16.
- Donskis Leonidas, „Karas nuplėšia visas kaukes“, in: Leonidas Donskis, *Užmaršties amžiaus siužetai*, Vilnius: Versus aureus, 2015, p. 102–112.
- Eichhorn Svenja, Kuwert Philipp, *Das Geheimnis unserer Großmütter: Eine empirische Studie über sexualisierte Kriegsgewalt um 1945*, Giessen: Psychosozial-Verlag, 2011.
- Flickas Rokas, *Paskutinis traukinys*, Vilnius: Alma littera, 2012.
- Fürer-Haimendorf Cristoph von, *Morals and merit. A study of values and social controls in South Asian Societies*, Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Granauskas Romualdas, *Šventųjų gyvenimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013.
- Grušas Juozas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1980.
- Grušas Juozas, *Raštai*, t. 5, Vilnius: Vaga, 1981.
- Hedgepeth Sonja, Saidel Rochelle G., *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Lebanon: University Press of New England, 2010.
- Hillers Marta, *A Woman in Berlin*, New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1954.
- Hillers Marta, *Eine Frau in Berlin*, Geneva: Kossodo, 1959.
- Hillers Marta [Anonimė], *Moteris Berlyne*, vertė Jūratė Pavlovičienė, Kaunas: Obuolys, 2009.
- Intymios erdvės, vieši gyvenimai: kūnas, viešuma, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje*, sudarė Artūras Tereškinas, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
- Jankus Jurgis, *Egzaminai. Be krantų. Naktis ant morų*, Vilnius: Vaga, 1990.
- Kasparavičius Ramūnas, „Visų gražiausia“, in: Ramūnas Kasparavičius, *Visų gražiausia*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009, p. 102–112.
- Kavolis Vytautas, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992.
- Kavolis Vytautas, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
- Kavolis Vytautas, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Kavolis Vytautas, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- Kelertienė Violeta, *Kita vertus. Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: Baltos lankos, 2006.
- Kelertienė Violeta, „Ne lytinis, o politinis romanas“, in: *Metmenys*, 1982, Nr. 44, p. 188–191.
- Kvietkauskas Mindaugas, „Sąžinės balsas ar holokausto industrija“, in: *Literatūra ir menas*, 2013 02 22.
- Leinartė Dalia, „Lietuvos moterų ir vyrų trauminė patirtis sovietų lageriuose ir tremtyje“, in: *Kultūros barai*, 2012, Nr. 2, p. 50–57.
- Literatūros teorijos apybraiža*, Vilnius: Vaga, 1982.
- Litvinskaitė Daiva, *Nuo objekto link subjekto. Kūnas lietuvių moterų kūryboje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- Mačianskaitė Loreta, „Ką Birutė pavogė iš Antano, arba dar kartą apie Pūkelevičiūtės romaną *Aštuoni lapai*“, in: *Colloquia*, Nr. 25, 2010, p. 78–96.
- Naimark Norman M., *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1995.
- Noak Jutta, *Pettio*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012.
- Nolte Hans Heinrich, „Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug“, in: *Zeitschrift für Weltgeschichte*, 2009, Nr. 1, p. 113–130.
- Oksanen Sofi, *Valymas*, vertė Danutė Sirijos Giraitė, Vilnius: Versus aureus, 2010.
- Parulskis Sigitas, *Tamsa ir partneriai*, Vilnius: Alma littera, 2012.
- Paškevičienė Marija, „Kiekvienais metais linkėdavome, kad kitos būtų Lietuvoj“, in: *Manėm, kad greit grįšim. 18 pokalbių apie pasitraukimą į Vakarus 1940–1944 m.*, sudarė Dalia Cidzikaitė, Vilnius: Aukso žuvis, 2014, p. 198–214.
- Pūkelevičiūtė Birutė, *Aštuoni lapai*, Vilnius: Vaga, 1992.
- Pūkelevičiūtė Birutė, *Metūgės*, Toronto: Baltija, 1952.
- Pūkelevičiūtė Birutė, *Metūgės*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Ricoeur Paul, *Egzistencija ir hermeneutika. Interpretacijų konfliktas*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Satkauskytė Dalia, *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- Sluckis Mykolas, *Nedidelė avarija*, Vilnius: Vaga, 1976.
- Šaltenis Saulius, *Apysakos*, Vilnius: Vaga, 1986.
- Šepetys Rūta, *Tarp pilkų dbesų*, vertė Lina Būgienė, Vilnius: Alma littera, 2011.
- Škėma Antanas, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1994.
- Šlepikas Alvydas, *Mano vardas – Marytė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012.
- Valančius Motiejus, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1972.
- Vedrickaitė Imelda, „Bendruomenės erozija ir jų saitai 2012-ųjų knygose“, in: *Literatūra ir menas*, 2013 04 12.
- Vitkus Hektoras, „Parulskio romanas nėra Holokausto industrija, Holokausto industrija yra šio romano vadyba“, in: *Bernardinai*, 2013 03 29.
- Алексиевич Светлана, *У войны не женское лицо. Последние свидетели*, Москва: Советский писатель, 1989.
- Глинка Елена, „Трюм, или Большой «колымский трамвай»: рассказ-свидетельство“, in: *Падуга*, 1990, Nr. 2, p. 14–30.

INTERNETINĖS PRIEIGOS

Dubina Vera, „The Painful Question of the Second World War’s History: Remembering Sexual Violence in Russia and Germany“, <https://www.academia.edu/3555249/>

THE PAINFUL QUESTION OF THE SECOND_ WORLD WAR_S HISTORY_REMEMBERING_SEXUAL_VIOLENCE_IN_RUSSIA_AND_GERMANY.

Mitaitė Donata, „Patriotų premija ir gėda“, in: *Bernardinai*, 2012 03 08, <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-03-08-donata-mitaitė-apie-patriotų-premija-ir-gėda/78449>.

Дубина Вера, «Обыкновенная история Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий», <https://rggu.academia.edu/VeraDubina>.

Никонова Ольга, «Женщины, война и фигуры умолчания», in: *Неприкосновенный запас*, 2005, № 2–3 (40–41); <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>.

Севела Эфраим, *Продай твою мать*, <http://www.lib.ru/INPROZ/SEVELA/sevelao2.txt>.

Чудакова Мариэтта, «Военное стихотворение Симонова «Жди меня...» (июль 1941 г.) в литературном процессе советского времени», in: *Новое литературное обозрение*, 2002, № 58, <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/58/chuda.html>.

THE WOMAN DEFEATED: THEME OF SEXUAL VIOLENCE OF WARTIME

Loreta Mačianskaitė

SUMMARY

KEYWORDS: violence against women, war prostitution, Lithuanian literature, Vytautas Kavolis, Cristoph von Fürer-Haimendorf, Second World War, Holocaust, history of awareness, modernization of culture.

The article “The Woman Defeated: Theme of Sexual Violence of Wartime” is devoted to the Lithuanian literature written in the second half of the 20th, and the 21st century with the purpose to recognize the moral systems on the basis of theoretical models of anthropologist Cristoph von Fürer-Haimendorf, and ideas on changes in the civilization processes of culture sociologist Vytautas Kavolis. The article starts with reviews of the immense amount of material related to representations of violence against women in literature and cinema, problems concerning (un) reliability of memoirs, reminding of relevance of the mentioned topic nowadays.

Analysis of the Lithuania literature at the beginning focuses on the work of Lithuanian writers in exile, in relation to which two tendencies may be highlighted: 1) attitude of a kind of indifference to anything that is not own experience; 2) solidarity with the victims of violence, particularly when that violence is extremely cruel and a victim is of impeccable morals. Analyzing the Soviet period literature, the moral system of individual conscience, and self-conscious choice to take or not the personal responsibility is described; from the seventies to the present day remains important the other subject – that of the female sacrifice, and fictional representation using the hagiographical code. The article more comprehensively deals with the third paradigm of the Lithuanian literature, which reflects rejecting of the common morals, and presents split mode of individual routes for search of harmony.

Focusing on the most recent Lithuanian literature, subjects, which are recognized, include attempts of emancipation from the inherited patriarchal traditions, and efforts to further control the theme of violence, and set limits to its representation, which may still be recognized in the current discussions on relations between art and morality. Thus, configurations revealing approaches to violence against women become clearer, and it helps to better understand processes of the culture modernization and internal stagnation.